

KULT POWSTANIA WIELKOPOLSKIEGO 1918-1919 WŚRÓD EMIGRACJI POLSKIEJ PO 1945 r.

Historia Powstania Wielkopolskiego posiada bogate odwzorowanie w literaturze naukowej, popularnonaukowej i publicystyce. Przedmiotem analiz badaczy były różne aspekty powstania, poczynając od militarnych poprzez polityczne, a skończywszy na ekonomicznych¹. Podobnie kształtuje się stan badań dotyczący zasięgu powstania, które jest ujmowane globalnie² bądź regionalnie³. Cały dorobek historiografii poświęcony Powstaniu Wielkopolskiemu koresponduje z podziałem metodologicznym dokonany przez Bernarda Piotrowskiego. Uważa on, że fenomen dziejów wielkopolskiego zrywu powstańczego „można rozpatrywać na dwóch aspektach”⁴. Pierwszy dotyczy bezpośredniej analizy naukowej względnie oceny publicystycznej przebiegu wydarzeń wojskowych oraz ich kontekstu politycznego i społeczno-gospodarczego na przełomie 1918 i 1919 r. Drugi odnosi się zaś do śledzenia roli i pozycji powstańców wielkopolskich, jako w pewnym sensie zamkniętej społecznie, ale bynajmniej nie homogenicznej politycznie grupy (liczącej ok. 20-25 tys. osób) w II Rzeczypospolitej, a później w latach okupacji hitlerowskiej i wreszcie po wyzwoleniu w Polsce Ludowej. Ostatni, wymieniony przez Piotrowskiego aspekt, aby posiadał wymiar kompleksowy i stanowił całościowe ujęcie problemu, należy uzupełnić o emigracyjne losy uczestników Powstania Wielkopolskiego. Do przyjęcia takiej opcji predestynuje fakt, iż po zakończeniu II wojny światowej wielu z nich pozostało na obczyźnie i rozpoczęło aktywną działalność w sferze politycznego i społecznego życia Polonii. Jednym z jej przejawów było kontynuowanie i upowszechnianie tradycji powstańczej⁵.

Emigracyjne losy uczestników wielkopolskiego czynu zbrojnego, podobnie jak i kultywowanie tradycji powstańczej na uchodźstwie po II wojnie światowej, nie były dotychczas przedmiotem zainteresowań historyków. Niniejszy artykuł jest próbą przedstawienia zarysu problemu badawczego. Nie rości sobie prawa do szczegółowego, monograficznego opracowania zagadnienia wyeksponowanego w tytule. Głównym powodem jest utrudniony dostęp do rozproszonej bazy źródłowej, a w niektórych przypadkach kompletny jej brak⁶.

Celem artykułu jest przedstawienie, na wybranych przykładach, kultu Powstania Wielkopolskiego na emigracji w latach 1950-1986. Głównym przedmiotem rozważań są organizacje polonijne, które statutowo upowszechniały polską myśl zachodnią. To właśnie one, funkcjonując jako jedyne ośrodki skupiające kombatantów Powstania Wielkopolskiego, stały się kontynuatorami tradycji obchodów rocznicowych. Szczególną uwagę zwrócono na Związek Polskich Ziem Zachodnich w Wielkiej Brytanii (1950-1986)⁷ i Polski Związek Ziem Zachodnich w Ameryce (Polish Western Association Of America), działający w USA (od 1955 r.)⁸. Inne organizacje, w tym Stowarzyszenie Obrony Granic na Odrze i Nysie (Association pour le Respect des Frontieres sur l'Oder et la Neisse) we Francji oraz Stowarzyszenie Odra-Nysa w Wielkiej Brytanii⁹, zostały pominięte ze względu na znikomy stopień oddziaływania na społeczność emigracyjną.

Poza wyżej wymienionym celem w opracowaniu zwrócono uwagę na propagandową i wychowawczo-społeczną rolę oddziaływania związków zachodnich i grup kombatanckich na środowiska polonijne w aspekcie upowszechniania tradycji powstańczej. Analizie poddano również działalność wydawniczą, w tym przede wszystkim publikacje o charakterze wspomnieniowym, które były i są niezwykle cennym materiałem źródłowym dla badaczy historii Powstania Wielkopolskiego 1918-1919.

Militarny i polityczny sukces Powstania Wielkopolskiego, przypieczętowany pokojem w Trewirze¹⁰, rozpoczął nowy etap w życiu powstańców. Po formalnoprawnym przyłączeniu Wielkopolski i Pomorza do odrodzonego państwa Polskiego powstańcy włączyli się do prac zmierzających do integracji tych ziem z Macierzą. Podejmowane w tym celu działania mieściły się w programie polskiej myśli zachodniej¹¹, której głównym realizatorem, w wymiarze społecznym, był Związek Obrony Kresów Zachodnich (ZOKZ)¹², a później Polski Związek Zachodni (1934-1939, 1944-1950)¹³. Jednak aktywność uczestników Powstania Wielkopolskiego, a przede wszystkim ich organizacji kombatanckich¹⁴ w upowszechnianiu myśli zachodniej była tak silna, iż zaczęto mówić o powstańczej myśli zachodniej¹⁵.

Działalność organizacji kombatanckich Powstańców Wielkopolskich i Związków Zachodnich w okresie międzywojennym posiadała zatem wspólną płaszczyznę programową. Jej główne założenia sprowadzały się do szeroko rozumianej polonizacji i narodowej integracji ziem zachodnich z II Rzeczypospolitą. Służyły temu m.in. działania o charakterze patriotyczno-wychowawczym i propagandowo-opiniotwórczym. Do wyróżniających się form należało pielęgnowanie pamięci poległych w powstaniu 1918-1919, organizowanie obchodów rocznicowych, prowadzenie wykładów i odczytów. W pracy politycznej i wychowawczej starano się kształtować postawy młodego pokolenia, uświadamiając mu potrzebę utrzymania na zachodzie i północy terytorialnego status quo państwa

polskiego. Wzywano do czujności i obrony tych ziem przed zagrożeniem niemieckim. Uczulano społeczeństwo na odradzający się niemiecki rewizjonizm, a później faszyzm. W tym względzie Powstańcy Wielkopolscy i ich organizacje kombatanckie, podobnie zresztą jak Związek Obrony Kresów Zachodnich i PZZ (a po II wojnie światowej Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich¹⁶), uważały, że stoją na straży kresów zachodnich¹⁷. Ich siła propagandowego oddziaływania i wpływu na kształtowanie postaw społeczeństwa polskiego, szczególnie ziem zachodnich, budziła obawy w Niemczech. Wszelkie formy aktywności wymienionych podmiotów polskiej sceny społecznej uznano tam za „szczególnie niebezpieczne” dla dalszego niemieckiego stanu posiadania na ziemiach Niemiec Wschodnich¹⁸. W raportach urzędowych, jak i w niemieckiej prasie pogranicza mówiono wręcz o istnieniu „antyniemieckiego frontu”.

Wybuch II wojny światowej spowodował, iż wielu powstańców wielkopolskich oraz działaczy i sympatyków Związku Obrony Kresów Zachodnich i Polskiego Związku Zachodniego znalazło się na emigracji. Byli wśród nich zarówno żołnierze Polskich Sił Zbrojnych (PSZ) na Zachodzie, jak i politycy pochodzący z Wielkopolski bądź z nią związani. To właśnie ci ostatni, kierując się poczuciem więzi regionalnej i ideowej, a także troską o przyszły kształt terytorialny państwa polskiego, w tym przede wszystkim granicy zachodniej, podjęli próbę utworzenia organizacji na wzór przedwojennych związków zachodnich. Do realizacji tego pomysłu wybrano dwudziestą pierwszą rocznicę Powstania Wielkopolskiego. Dnia 27 grudnia 1939 r. we Francji doszło do spotkania, którego celem było powołanie do życia Związku Polaków z Ziem Zachodnich. Inicjatorami wcielenia w życie tej idei byli: minister Marian Seyda, poseł Stanisław Józwiak (w Powstaniu Wielkopolskim kierował radiostacją), ppłk Ryszard Koperski (dowódca I Okręgu Wojskowego w czasie powstania) i płk M. Ogórkiewicz. Niestety, klęska militarna Francji spowodowała przesunięcie daty formalnego utworzenia Związku. Dopiero 5 lutego 1942 r., z inicjatywy Józefa Lipskiego, odbyło się w Londynie zebranie konstytucyjne organizacji, która przyjęła nazwę „Klubu Polskich Ziem Zachodnich” (KPZZ)¹⁹. Ponieważ w jej szeregach dominowali emigranci z Wielkopolski, toteż często używano nazwy „Klub Wielkopolski”. W jego składzie znaleźli się m.in.: Edward Raczyński, Marian Seyda, Stanisław Mikołajczyk, biskup Józef Gawlina, Stanisław Józwiak, Józef Lipski, Stanisław Krause, Stanisław Celichowski, Marian Chełmickowski, Roman Fengler, Stanisław Kudlicki, Michał Kwiatkowski, Witold Leitgeb, Czesław Meissner, Karol Radoński, Józef Winiewicz, Stefan Wyrzykowski i Adam Żółtowski. Dzięki rozkazowi Naczelnego Wodza (nr 2 z 23.04.1942 r.) członkami Klubu mogli zostać żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. W szczytowym okresie „wojennego” rozwoju (31.05.1945 r.) organizacja liczyła 3700 członków w Wielkiej Brytanii

oraz około 700 w oddziałach i kołach KPZZ na terenie Środkowego Wschodu, Afryki Wschodniej i Południowej oraz Szwecji²⁰. Warto zaznaczyć, że w latach 1939-1945, mimo toczących się działań zbrojnych, emigracja wojenna kultywowała tradycje obchodów rocznicy Powstania Wielkopolskiego. Na przykład 27 grudnia 1943 r. w czasie uroczystości 25 rocznicy wybuchu powstania w Edynburgu odbyła się msza święta. Homilię w Katedrze Najświętszej Marii Panny wygłosił biskup polowy Wojska Polskiego ks. Józef Gawlina.²¹

Podobną rolę pełniły trzy inne organizacje regionalne powstałe również w czasie II wojny światowej na terenie Wielkiej Brytanii, tj.: Koło Ślązaków Cieszyńskich (Franciszek Bajorek, Ferdynand Biel, Emanuel Guziur i Feliks Olszak)²², Związek Górnoślązaków (Elżbieta Korfanty, Paweł Kopocz, Adam Niebieszczański, Andrzej Różański, Edward Sojka, Tadeusz Ulmann i Arka Bożek)²³ i Koło Pomorzan, w szeregach którego działał Lech Bądkowski, Antoni Dargas, Adam Gaca, prof. Alfons Sergot i prof. L. Wawrzyniak²⁴. Po zakończeniu II wojny światowej, aby przeciwstawić się tendencjom rewindykacyjnym w Republice Federalnej Niemiec i skutecznie walczyć o międzynarodowe uznanie ziem przyznanych Polsce na mocy umowy poczdamskiej, postanowiono połączyć wszystkie (wymienione cztery) organizacje w jedną strukturę. W ten sposób 10 grudnia 1950 r. w Londynie powstał Związek Polskich Ziem Zachodnich (ZPZZ)²⁵. Na czele Rady Związku stanął Edward Raczyński, natomiast prezesem Zarządu Głównego został dotychczasowy prezes Klubu Polskich Ziem Zachodnich, uczestnik Powstania Wielkopolskiego, Stanisław Krause.

Utworzona organizacja, skupiająca w swoich szeregach wiele osób, które w czasie wielkopolskiego zrywu zbrojnego 1918-1919 odegrały bardzo ważną rolę, w dziedzinie myśli zachodniej uznała się za spadkobiercą ideologii Związku Obrony Kresów Zachodnich i Polskiego Związku Zachodniego²⁶. Jej deklaratywność przejawiała się nie tylko w hasle: „Ziemie Odzyskane były, są i pozostaną integralną częścią Rzeczypospolitej”, ale przede wszystkim w programie myśli zachodniej.²⁷ Eksponując go w teorii i praktyce, Związek nie mógł pominąć aspektów związanych z historią ziem zachodnich, w tym także walki Polaków o przywrócenie ich do Macierzy. Uznając się za ambasadora polskiej granicy zachodniej upowszechniał w środowiskach emigracji polskiej historię ziem zachodnich oraz kultywował tradycje związane z tymi ziemiami, w tym również Powstaniem Wielkopolskim.

Działalności programowej Związku sprzyjała jego struktura. Członkowie organizacji zrzeszeni byli w tzw. centrali (Londyn), oddziałach, kołach i delegaturach. Komórki Związku istniały także poza granicami Wielkiej Brytanii. I tak Oddziały ZPZZ działały w Montrealu i Toronto, natomiast delegatury w Republice Federalnej Niemiec, Francji i przez pewien czas w Szwecji²⁸. Niestety, poza zasięgiem Związku znalazła się

Polonia w Stanach Zjednoczonych. Główną przeszkodą było prawo amerykańskie, które nie zezwalało na tworzenie przedstawicielstw organizacji posiadających swoją siedzibę poza Stanami Zjednoczonymi. W powyższej sytuacji działacze polonijni w USA, związani z rządem polskim na uchodźstwie, podjęli decyzję o utworzeniu organizacji będącej „kopia” Związku Polskich Ziem Zachodnich w Wielkiej Brytanii²⁹. W ten sposób 28 czerwca 1955 r. na polonijnej scenie organizacji w Chicago zaistniał Polski Związek Ziem Zachodnich w Ameryce (Polish Western Association of America)³⁰. Jego struktura oraz program były odwzorowaniem Związku działającego na wyspach brytyjskich³¹.

Obie organizacje³² w programie myśli zachodniej uwzględniły treści historyczne związane z polskimi Ziemią Zachodnimi i Północnymi. Realizowano je głównie na płaszczyźnie kulturalno-oświatowej, propagandowej i wydawniczej. Wśród bogactwa form duże znaczenie przywiązywano do tradycji obchodów rocznic Powstania Wielkopolskiego i towarzyszących im imprez w postaci akademii, wieczorów towarzyskich, wykładów i akcji odczytowych. Ponieważ nie sposób omówić wszystkich uroczystości rocznicowych, ich przebiegu i charakterystyki, stąd dla potrzeb artykułu, ograniczono się tylko do wybranych. Powyższe rozwiązanie nie zawęży prezentowanej tematyki, gdyż główny scenariusz wszystkich uroczystości był podobny. Rozpoczynały się one mszą świętą za poległych powstańców. Następnie społeczność polonijna oraz uczestniczący w obchodach powstańcy wielkopolskiego czynu zbrojnego spotykali się na akademiach bądź wieczornicach.

Związek Polskich Ziem Zachodnich w Wielkiej Brytanii pierwsze liczące się obchody zorganizował w dniu 20 grudnia 1958 r., a więc w 40 rocznicę wybuchu Powstania Wielkopolskiego³³. Na wieczornicy, która odbyła się w sali Ogniska Polskiego w Londynie, zebranych gości powitał przewodniczący Rady Związku, były ambasador RP w Anglii, późniejszy prezydent RP na uchodźstwie, Edward Raczyński. W okolicznościowym przemówieniu zwrócił m.in. uwagę na rolę Powstania Wielkopolskiego w historii Polski i ziem zachodnich. Następnie odbyła się akademie pt. „Karta Dziejów Wielkopolski”, zorganizowana na wzór spektaklu teatralnego. Autorem scenariusza i głównym prowadzącym był Kazimierz Majewski³⁴. Na widowisko złożyły się recytacje, pieśni patriotyczne oraz muzyka fortepianowa. Ta odbiegająca od powszechnie stosowanych schematów akademie była imprezą starannie przygotowaną. Motywy takich działań, podobnie jak i sens organizowania samych obchodów, dość przejrzyste przedstawił prezes Związku, Stanisław Krause. Stwierdził on m.in.: „Wszelkie rocznice i obchody z nimi związane służą do upamiętnienia faktów, do uczczenia pamięci ludzi i ich zasług”³⁵.

Odnosząc te słowa do Powstania Wielkopolskiego 1918-1919, z rozgryzieniem konstatował, że „pamięć o tym zwycięskim powstaniu zaciera

się szczególnie wśród młodego pokolenia. Przyciły ją z jednej strony na olbrzymią skalę zmagania ostatniej wojny oraz z drugiej strony, obecna tragiczna rzeczywistość". Ubolewał również nad faktem, iż Powstanie Wielkopolskie „nie doczekało się dotąd pełnego historycznego omówienia”³⁶.

Spostrzeżenia autora tych słów były trafne i to zarówno w odniesieniu do kraju, jak i emigracji. O ile w pierwszej kwestii, tzn. oddziaływania na młode pokolenie, z oczywistych względów, Związek miał ograniczony wpływ, to w przypadku udokumentowania dziejów Powstania Wielkopolskiego jego rola mogła być znacząca. Korzystając z faktu, że na emigracji przebywali kombatanCI wielkopolskiego czynu zbrojnego 1918-1919, zaczął gromadzić i upowszechniać wspomnienia, aby przybliżyć społeczności polonijnej historię powstania. Z okazji obchodów jego 40 rocznicy Związek wydał specjalny numer (10-11) „Przeglądu Zachodniego”³⁷. Wśród zawartych tam publikacji na uwagę zasługują wspomnienia gen. Kazimierza Głabisza pt. „Wojskowy aspekt Powstania Wielkopolskiego”, gen. Antoniego Szymańskiego (w czasie powstania dowódcy kompanii, Szef Wydziału Operacyjnego) „Ze wspomnień o Wielkopolskim Powstaniu”, dr Witolda Jeszke „Mieczysław Paluch” i Mariana Seydy „Wspomnienia historyczne w związku z Powstaniem Wielkopolskim”. Rocznica powstania znalazła również swoje odbicie w prasie emigracyjnej i periodykach. Na przykład w „Bellonie” swoje wspomnienia opublikował gen. K. Głabisz³⁸. Z kolei nestor historyków Powstania Wielkopolskiego, Szef Sztabu Frontu Południowego Zygmunt Wieliczka na łamach tego periodyku dokonał charakterystyki źródeł i historiografii poświęconej Powstaniu Wielkopolskiemu³⁹.

W następnych latach obchody i towarzyszące im imprezy oraz akcje okolicznościowe przebiegały w niezmienionej formie. Jednak szczególnego kolorytu nabierały uroczystości organizowane z okazji tzw. „okrągłych rocznic”. Przykładem może być 45 rocznica wybuchu Powstania Wielkopolskiego⁴⁰. Jej obchody uszczelniała obecność wielu luminarzy życia politycznego i społecznego emigracji. Obecny był były premier rządu RP na uchodźstwie gen. Roman Odzieżyński, przewodniczący Tymczasowej Rady Jedności Narodowej⁴¹, Tadeusz Bielecki, Antoni Dargas i gen. Kazimierz Głabisz. Uczestnicy powstania, będący członkami Związku, na zorganizowanym z tej okazji spotkaniu przedstawili zebrany swój udział i przebieg walk: Stanisław Krause omówił jego genezę, mjr Lucjan Jagodziński scharakteryzował walki w Inowrocławiu, a Kazimierz Majewski w Kcynii. Następnie odbyła się część artystyczna.

Odmienny charakter miały obchody 50 rocznicy wybuchu Powstania Wielkopolskiego. Przygotowania do niej rozpoczęto już w 1966 r. W artykule pt. „48-ma rocznica Powstania Wielkopolskiego” autor napisał: „Jeszcze dwa lata i obchodzic będziemy 50-tą rocznicę. Będzie wielkim obowiązkiem nas wszystkich, by tę rocznicę uczcić należycie. Ze uczynią to

powstańcy wielkopolscy w Kraju - nie mam żadnych wątpliwości, ale i my, na emigracji winniśmy to uczynić także. I dlatego już na samym wstępie niniejszego artykułu apeluję, aby możliwie wcześniej, już dziś, natychmiast przystąpić do należytego przygotowania tej rocznicy⁴². W tym celu na początku 1967 r. powołano specjalny Komitet wyłoniony przez ZPZZ. W jego składzie znaleźli się: Stanisław Krause, K. Majewski, Franciszek Bajorek i Józef Tafelski⁴³. Komitet zwrócił się z apelem do uczestników Powstania Wielkopolskiego, przebywających na emigracji, aby udostępniili swoje pamiętki i materiały⁴⁴. Wiele z nich wykorzystano później w specjalnym, 8 numerze „Przeglądu Zachodniego”, który w całości poświęcono powstaniu. Wśród publikacji niezwykle istotne dla historyków były wspomnienia m.in.: Józefa Tafelskiego - „Ruchy wolnościowe w Wielkopolsce”, Mariana Seydy - „Wrażenia Powstania Wielkopolskiego w świecie międzynarodowym”, Antoniego Szymańskiego - „Wielkopolskie Powstanie - wspomnienia”, Józefa Mikołajczaka - „Ze wspomnień powstańca” i F. B. Kozłowskiego - „Na froncie południowym - wspomnienia”. Poza tym w wymienionym numerze znalazły się przyczynki i rozprawy. Biorąc pod uwagę fakt, że literatura pamiętnikarska nie przeżywała w PRL takiego rozkwitu, jak w okresie międzywojennym, a badacze opierali się na starej bazie źródłowej, publikacje londyńskie, jak podkreślił prof. Zdzisław Grot, spowodowały, że Londyn - obok Poznania, Torunia i Warszawy - stał się liczącym ośrodkiem badań nad powstaniem⁴⁵.

Główne uroczystości 50 rocznicy wybuchu powstania odbyły się 28 grudnia 1968 r. i zgromadziły elitę życia politycznego emigracji. Wśród gości obecni byli m.in.: prezes Rady Jedności Narodowej Tadeusz Bielecki, prezes Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego Kazimierz Sabbat (późniejszy Prezydent RP na uchodźstwie) i rektor Polskiej Misji Katolickiej ks. Infulat Włodzimierz Staniszewski. Liczne grono stanowili powstańcy wielkopolscy na czele z gen. Antonim Szymańskim, gen. Kazimierzem Głabiszem, płk. Stanisławem Tomiakim, płk. Józefem Tafelskim oraz innymi wysokiej rangi oficerami. Zebranych na uroczystości gości i powstańców powitał przewodniczący Rady Związku, Edward Raczynski. Następny z mówców, Paweł Hęciak, przedstawił relację ze spotkania z płk. Wincentym Wierzejewskim⁴⁶, którego przed uroczystościami odwiedził w Leeds⁴⁷. Rocznicowe obchody zakończyła wspólna kolacja, w której udział wzięło około 130 osób.

Podobne uroczystości odbyły się także w Wolverhampton i Endynburgu. Obchody rocznicowe Związek Polskich Ziem Zachodnich zorganizował również w Szwajcarii⁴⁸. Jednak te najbardziej okazałe, o silnych akcentach patriotycznych, miały miejsce w Montrealu⁴⁹. W zorganizowanej tam przez Klub PZZ akademii, oprócz Tadeusza Romera i płk. Smodlibowskiego, udział wzięło około 250 osób. Przemawiając do zebranych prezes Klubu, Zygmunt Celichowski, powiedział m.in.: „My Wielkopolanie, Ślą-

zacy i Pomorzanie wychowani w tradycji tych powstań, uważamy za swój święty obowiązek obecną rocznicę odpowiednio upamiętnić⁵⁰. Podkreślając rolę powstania w historii Polski stwierdził: „Niezbita prawda historyczna stała się dzisiaj bardziej oczywista niż w okresie międzywojennym, że bez zrywu powstańczego w roku 1918 nie byłoby powrotu do Macierzy Poznania, Katowic, Bydgoszczy. Nie byłoby dzisiaj polskiego Wrocławia, Szczecina i Gdańska”⁵¹.

Identyczną oprawę, zarówno w formie i treści, miały obchody 55⁵² i 60 rocznicy Powstania Wielkopolskiego.⁵³ Warto pokreślić, że uroczystości aranżowane przez Związek Polskich Ziem Zachodnich i uczestników powstania 1918-1919 miały charakter raczej kameralny. Z reguły uczestniczyło w nich kilkadziesiąt osób. Powodem notabene prozaicznym był fakt, iż w przeciwieństwie do obchodów organizowanych w Polsce, ich adresatami byli Polacy rozproszeni po różnych częściach Anglii, Kanady i USA, a nie miejscowe społeczeństwa. Stąd ich zasięg był raczej środowiskowy i ograniczał się do skupisk funkcjonujących na zasadzie więzi ideowej, terytorialnej i organizacyjnej. Niemniej były zjawiskiem realnym i to zarówno w wymiarze organizacyjnym, jak i patriotycznego oddziaływania na środowiska emigracyjne. W tym ostatnim, jakże ważnym zadaniu, organizatorów wspierała prasa polonijna i wydawnictwa związkowe, które obszernie informowały o obchodach, ich przebiegu oraz samym fakcie rocznicowym, podkreślając jego znaczenie dla terytorialnego kształtu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL-u).

Kult Powstania Wielkopolskiego zajmował ważne miejsce również w działalności Polskiego Związku Ziem Zachodnich w Ameryce. Scenariusz organizowanych uroczystości był identyczny jak w przypadku organizacji brytyjskiej. I tak na przykład 5 stycznia 1964 r. Oddział „Odra” PZZZ zorganizował obchody 45 rocznicy Powstania Wielkopolskiego⁵⁴. Jak zwykle rozpoczęła je msza święta połączona z nabożeństwem żałobnym za poległych powstańców. Homilię okolicznościową w Kościele Najświętszej Marii Panny Anielskiej w Chicago wygłosił kapelan Oddziału „Odra” Karmelita Ojciec Bernard Ciesielski. Później odbyło się wspólne śniadanie, a po nim uroczysta akademicka. Zainaugurował ją prezes Oddziału „Odra” PZZZ Andrzej Janicki referatem prezentującym genezę Powstania Wielkopolskiego. Dalszy scenariusz obejmował program artystyczny, w repertuarze którego znalazł się koncert muzyczny, występ chóru oraz recytacja poezji.

Uroczystości organizowane przez Polski Związek Ziem Zachodnich dla uczczenia rocznic Powstania Wielkopolskiego przebiegały zawsze według tego samego, powyżej opisanego scenariusza. Identyczną oprawę posiadały obchody 50 rocznicy Powstania Wielkopolskiego i pierwszego powstania śląskiego⁵⁵ oraz 60 rocznicy.⁵⁶ Pojawiające się różnice dotyczyły szczegółów i były z reguły pochodną inwencji artystycznej mistrza

ceremonii.⁵⁷ Czasami, aczkolwiek miało to miejsce bardzo rzadko, do obchodów wprowadzano nowy element. Tak było w czasie uroczystości 26 grudnia 1981 r., które poprzedziła demonstracja w centrum Chicago przeciwko wprowadzeniu w Polsce stanu wojennego⁵⁸. Warto podkreślić, że obchodom rocznicowym i organizowanym z tej okazji imprezom na terenie USA zawsze towarzyszyła duża frekwencja społeczności polonijnej i organizacji skupiających kombatantów. Komentując to jeden z jej uczestników stwierdził: „(...) na tutejszym terenie polonijnym jest duże środowisko polsko-amerykańskie, w pełni świadome swych obowiązków odnośnie Ziem Północno-Zachodnich Polski”⁵⁹. Niestety, w miarę upływu czasu, tj. na początku lat osiemdziesiątych, obchody stawały się bardziej symboliczne⁶⁰. Notabene spadek aktywności objął wszystkie sfery działalności organizacyjnej.

Poza organizowaniem obchodów kolejnych rocznic Powstania Wielkopolskiego Związek Polskich Ziem Zachodnich w Ameryce nie zapominał o żyjących uczestnikach powstań narodowych. W 1974 r. zarząd główny Związku zorganizował uroczystą akademię, w czasie której trzech powstańców wielkopolskich uhonorowano dyplomami upamiętniającymi ich wkład w walkę o niepodległość Polski⁶¹. Uroczystość, odbywająca się przy wypełnionej sali, miała niezwykle podniosły, patriotyczny charakter. W bogatym programie artystycznym wśród wykonawców dominowała młodzież z najliczniejszej szkoły podstawowej na uchodźstwie im. Tadeusza Kościuszki. Pisząca sprawozdanie z tej uroczystości Hanna Bałdyk-Rybińska nie ukrywała wzruszenia, że w zespołach wykonujących tańce ludowe „były i dzieci w wieku czterech lat”⁶².

Z kultywowaniem tradycji obchodów rocznicy Powstania Wielkopolskiego przez Polski Związek Ziem Zachodnich w Ameryce wiązały się nierozzerwalnie publikacje w wydawnictwach organizacyjnych i prasie polonijnej. Szczególne znaczenie, ze względu na zasięg, miała ta ostatnia. To właśnie dzięki niej można było przekazywać informacje o Powstaniu Wielkopolskim i jego obchodach rocznicowych. Na przykład 45 rocznica wielkopolskiego czynu zbrojnego szczegółowo omówiona została na łamach Dziennika Chicagowskiego⁶³. Z kolei o 64 rocznicy czytelników poinformował m.in. Dziennik Związkowy⁶⁴. Ale prasa polonijna informowała nie tylko o organizowanych uroczystościach, lecz zamieszczała również artykuły o charakterze publicystycznym i popularnonaukowym poświęcone powstaniu. Na przykład z okazji 48 rocznicy Dziennik Związkowy (Zgoda) opublikował artykuł pt. „Powstańcy wielkopolscy wobec komunizmu i walk o Lwów w 1919 r.”⁶⁵ Podobny artykuł na łamach tego pisma ukazał się 18-19 grudnia 1987 r.⁶⁶

Niekwestionowaną rolę w upowszechnianiu problematyki Powstania Wielkopolskiego pełniły organy wydawnicze Związków Zachodnich. Szczególna rola przypadła wydawanemu w Londynie miesięcznikowi „Prze-

gład Zachodni”. Na jego łamach swoje wspomnienia opublikowało wielu uczestników Powstania Wielkopolskiego. Do nich należeli, wcześniej wspomniani, gen. A. Szymański, gen. K. Głabisz, J. Mikołajczak, F. Kozłowski, mjr L. Jagodziński⁶⁷. Niezwykle cenne wspomnienia opublikował płk Władysław Wyskota Zakrzewski (szef sztabu „Grupy Palucha”)⁶⁸, płk Józef Tafelski⁶⁹, płk Stanisław Tomiak, pierwszy dowódca kompanii wolsztyńskiej w okresie Powstania Wielkopolskiego⁷⁰. Poza tym Przegląd Zachodni zamieścił wiele prac o charakterze przyczynkarskim, popularnonaukowym i naukowym⁷¹. W tym miejscu należy podkreślić, że wiele z tych publikacji, o niekwestionowanych walorach poznawczych, zostało wykorzystanych przez historyków krajowych do opracowania dziejów Powstania Wielkopolskiego 1918-1919⁷².

Kult wielkopolskiego czynu zbrojnego w publicystyce nie ograniczał się tylko do publikacji o charakterze wspomnieniowym. Na emigracji, oddaleni od warsztatu pracy twórczej, znaleźli się przedwojenni badacze powstania: dr Wojciech Jacobson⁷³, Zygmunt Wieliczka⁷⁴ i dr Zygmunt Wygocki⁷⁵. Wśród wymienionych na uwagę zasługuje postać ostatniego z badaczy, członka, a w latach 1970-1974 prezesa Zarządu Głównego Polskiego Związku Polskich Ziem Zachodnich w Ameryce. Zygmunt Wygocki, uczeń prof. Adama Skałkowskiego, był pracownik Referatu Historycznego Dowództwa Okręgu Korpusu (DOK) VII⁷⁶, swoje zainteresowania historią powstania kontynuował na emigracji⁷⁷. Umieszczał artykuły na temat Powstania Wielkopolskiego w „Kwartalniku Polskiego Związku Ziem Zachodnich w Ameryce”, londyńskim „Przeglądzie Zachodnim” i prasie polonijnej. Gromadził źródła do jego historii, zbierał informacje o powstańcach przebywających na emigracji⁷⁸ oraz odtwarzał zdekompletowaną przez działania wojenne kopię maszynopisu pracy doktorskiej poświęconej powstaniu w Gnieźnie⁷⁹. Jego badania zaowocowały pracą pt. „Gniezno i powiat gnieźnieński w Powstaniu Wielkopolskim 1918-1919”, wydaną przez Instytut Zachodni w Poznaniu w 1988 r. Publikacja uzyskała wysoką ocenę, a autor otrzymał wyróżnienie w konkursie na najlepsze prace w dziedzinie badań niemcoznawczych⁸⁰.

W 1917 r. wychodząca we Lwowie „Gazeta Poranna” tak pisała o obchodach rocznic⁸¹:

„Kiedy sprawa o obchody
Pierwszyśmy między narody -
Lecz gdy rzecz o dzień poprzedni,
Bardzośmy przy innych biedni.

Gdy porywu trza na chwilę
Nikt nam nie dorówna w sile -
Lecz gdy chodzi o wytrwanie,
Prawie pewne jest przegranie. (...)”

Mimo sporej dozy prawdy zawartej w tych gorzkich słowach kult Powstania Wielkopolskiego 1918-1919 na emigracji był faktem realnym. Jego przejawy były różne, jednak wśród form dominowały obchody rocznicowe. Gromadziły one, jak na warunki emigracyjne, niemałą liczbę uczestników, którzy poprzez swój udział manifestowali nie tylko przywiązanie do tradycji, ale również programu myśli zachodniej. Dlatego też kult Powstania Wielkopolskiego wykorzystywano do rozbudzenia patriotyzmu i aktywności na rzecz działań zmierzających do międzynarodowego uznania polskiej granicy zachodniej. Przykładem, notabene nie odosobnionym, może być fragment z anonsu prasowego informującego o odczycie z okazji 40 rocznicy wybuchu powstania. Napisano tam m.in.: (...) „Powstanie to nabiera szczególnego znaczenia w chwili obecnej, gdy Polska odzyskała swe jeszcze stare ziemie nad Odrą i Nysą. Walka o te stare ziemie Piastowskie nie jest ukończona. Apetyty niemieckie nie są jeszcze poskromione, rewizjonizm niemiecki sięga swymi ambicjami nie tylko nad Odrę, ale i nad Wartę”⁸².

Przypisy

1. Szczegółowo zob.: S. Kubiak, Bibliografia historii Powstania Wielkopolskiego 1918-1919, Poznań 1963; Z. Grot, Historiografia Powstania Wielkopolskiego, w: A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Zarys dziejów, Warszawa-Poznań 1978; B. Miśkiewicz, Studia nad dziejami Powstania Wielkopolskiego 1977-1987, Przegląd Zachodni nr 5-6, Poznań 1988.
2. A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, Powstanie Wielkopolskie...; A. Czubiński, Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Geneza - charakter - znaczenie, wyd. II, Poznań 1988.
3. Zob. m.in.: Udział społeczeństwa Ziemi Kaliskiej w Powstaniu Wielkopolskim, pod red. A. Czubińskiego, Kalisz 1978; Powstanie Wielkopolskie w Inowrocławiu 1918-1919 - w 50 rocznicę, red. J. Brodziński, Inowrocław 1969; H. Trybuszewski, Nakło nad Notecią w dobie Powstania Wielkopolskiego 1918-1919, Nakło 1990.
4. B. Piotrowski, Kombatanci Powstania Wielkopolskiego a stosunki polsko-niemieckie 1919-1939, w: Niemcy a Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Materiały z VIII Ogólnopolskiego Seminarium Historyków Powstania Wielkopolskiego. Redakcja naukowa B. Polak, Koszalin 1994, s. 240.
5. Kształtowanie się tradycji powstańczej w Polsce okresu międzywojennego i po II wojnie światowej, mimo że nie posiada dogłębnej analizy, było przedmiotem kilku prac. Do ważniejszych opracowań należą: T. Salamon, Stowarzyszenia kombatanckie powstańców wielkopolskich w latach 1921-1939, Kronika Wielkopolski nr 4 z 1978 r.; M. Olszewski, Rocznicowe obchody Powstania Wielkopolskiego, Kronika Wielkopolski nr 4 z 1978 r.; tenże, Rocznicowe obchody w szeregach Wielkopolskich Powstańców ostatnich lat II Rzeczypospolitej. Prace Instytutu Nauk Społecznych WSI w Koszalinie, t. V z 1985 r.; G. Wojciechowski, Działalność organizacyjno-wojskowa Powstańców Wiel-

- kopolskich w latach 1921-1924, w: Czyn zbrojny Powstania Wielkopolskiego 1918-1919. Materiały z Ogólnopolskiego Seminarium Historyków Powstania Wielkopolskiego 1918-1919, Kościan 3 kwietnia 1984 r. Redakcja naukowa B. Polak, Koszalin 1984; B. Piotrowski, Kombatanci Powstania Wielkopolskiego... .
6. Materiały znajdujące się w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie oraz w Archiwach polonijnych w USA zawierają informacje bardzo ogólne i nie pozwalają nawet na cząstkowe przedstawienie omawianej tematyki.
  7. A. Zaćmiński, Związek Polskich Ziem Zachodnich w Wielkiej Brytanii (1950-1986). Zarys działalności, Przegląd Zachodni nr 3, Poznań 1997.
  8. A. Zaćmiński, Myśl zachodnia i formy jej upowszechniania w działalności Polskiego Związku Ziem Zachodnich w Ameryce (1955-1989), artykuł w druku w Przeglądzie Zachodnim (1998).
  9. Obie organizacje akceptowały ustrój komunistyczny w Polsce i ściśle współpracowały z władzami PRL. Zob. E. Basiński, Polonia solidarna z Macierzą, Warszawa 1971; A. Zaćmiński, Działalność zagraniczna Towarzystwa Rozwoju Ziem Zachodnich w latach 1957-1970, Bydgoszcz 1995, s. 59-60 i 67-84, 82-83.
  10. Z. Wieliczka, Wielkopolska a Prusy w dobie powstania 1918/19, Poznań 1932.
  11. Przez polską „myśl zachodnią” należy rozumieć wyodrębnioną z myśli społeczno-politycznej tę część sfery teoretycznej działalności praktycznej, jednostkowej, jak i zorganizowanej, która bezpośrednio lub pośrednio dotyczyła problematyki ziem zachodnich. W takim ujęciu myśl zachodnia odzwierciedla poglądy, idee i postawy mające na celu działania na rzecz polskości tych ziem oraz utrwalenia ich pozycji w polskim organizmie państwowym. Szczegółowo zob. m.in.: M. Mroczo, Polska myśl zachodnia 1918-1939 (Kształtowanie i upowszechnianie), Poznań 1986, s. 10; A. Kwilecki, W. Tomaszewski, Poznań jako ośrodek polskiej myśli zachodniej w dwudziestoleciu międzywojennym, w: Polska myśl zachodnia w Poznaniu i Wielkopolsce. Jej rozwój i realizacja w wiekach XIX i XX. Redaktor naukowy A. Kwilecki, Warszawa-Poznań 1980, s. 131; B. Piotrowski, O Polskę nad Odrą i Bałtykiem. Myśl zachodnia i badania niemcoznawcze Uniwersytetu Poznańskiego (1919-1939), Poznań 1987, s. 389; A. Czubiński, Rola Wielkopolski i Poznania w kształtowaniu zachodnich i północnych granic odrodzonego państwa Polskiego (1919-1921), w: Polska myśl zachodnia w Poznaniu i Wielkopolsce...; tenże, Ziemie Zachodnie i Północne w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku, w: 40-lecie powrotu Ziem Zachodnich i Północnych do Polski (Materiały z ogólnopolskiej sesji naukowej odbytej w dniach 25-26 czerwca 1985 r.), cz. I, Warszawa 1986; tenże, Polska myśl zachodnia XIX i XX w., Przegląd Zachodni nr 1, Poznań 1985.
  12. M. Mroczo, Związek Obrony Kresów Zachodnich 1921-1934. Powstanie i działalność, Gdańsk 1977; tenże, Polska myśl zachodnia... .
  13. M. Musielak, Polski Związek Zachodni 1944-1950, Warszawa 1986; tenże, Polski Związek Zachodni w Wielkopolsce w latach 1921-1950, Poznań 1985; tenże, Polski Związek Zachodni w okresie okupacji hitlerowskiej, Dzieje Najnowsze nr 1 z 1979; M. Mroczo, Propaganda problematyki ziem zachodnich

- w działalności Związku Obrony Kresów Zachodnich - Polskiego Związku Zachodniego (1921-1939), Przegląd Zachodni nr 3, Poznań 1976.
14. Szerzej zob. T. Salomon, op. cit.; B. Piotrowski, *Kombatanci Powstania Wielkopolskiego...*
  15. B. Piotrowski, *Polska myśl zachodnia w szeregach wielkopolskich powstańców ostatnich lat II Rzeczypospolitej*, Wyższa Szkoła Inżynierska. Prace Instytutu Nauk Społecznych nr 5 z 1985 r., s. 50-67; A. Galos, *Obchody rocznic historycznych w czasie I wojny światowej*, Przegląd Zachodni nr 5/6, Poznań 1988, s. 79-98; B. Piotrowski, *Powstanie Wielkopolskie w świadomości społeczno-politycznej i nauce niemieckiej 1919-1939*, Przegląd Zachodni nr 5/6, Poznań 1988, s. 146; tenże, *Stereotypy i legendy o Powstaniu Wielkopolskim w niemieckiej historiografii oraz publicystyce (1919-1939)*, w: *Prawdy i fikcje Powstania Wielkopolskiego 1918-1919. Materiały z VII Ogólnopolskiego Seminarium Historyków Powstania Wielkopolskiego*. Kościan 1986. Redaktor Naukowy B. Polak, Koszalin 1987.
  16. *Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich (1957-1970)* było organizacyjnym, ideowym i po części również personalnym przedłużeniem Polskiego Związku Zachodniego. Zob. m.in.: Z. Jordanek, *Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich w integracji społeczno-gospodarczej Ziem Zachodnich i Północnych w latach 1958-1970*. Wojskowa Akademia Polityczna (praca doktorska), Warszawa 1985; M. S. Wolański, *Polskie partie i organizacje polityczne w kraju wobec problemu niemieckiego w latach 1949-1969*, Wrocław 1986; A. Zaćmiński, *Stanowisko Towarzystwa Rozwoju Ziem Zachodnich wobec problemu niemieckiego w latach 1957-1970*, (praca doktorska UAM) Poznań 1992.
  17. B. Piotrowski, *Kombatanci Powstania Wielkopolskiego...*, s. 242.
  18. B. Piotrowski, *Powstanie Wielkopolskie w świadomości społeczno-politycznej...*, s. 150.
  19. K. Majewski, *Klub Polskich Ziem Zachodnich*, Przegląd Zachodni nr 11-12, Londyn 1960, s. 11.
  20. *Walne zebranie Centrali KPZZ w Londynie*, Biuletyn Informacyjny Klubu Polskich Ziem Zachodnich nr 14, Londyn 1945, s. 24.
  21. *Kazanie J. Eksc. Księdza Biskupa Polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny...*, Przegląd Zachodni nr 12, Londyn 1978, s. 17.
  22. F. Bajorek, *Koło Ślązaków Cieszyńskich 1941-1950*, Przegląd Zachodni nr 11-12, Londyn 1960, s. 17-20.
  23. E. Sojka, *Od Związku Górnoślązaków do Związku Polskich Ziem Zachodnich*, Przegląd Zachodni nr 11-12, Londyn 1960, s. 15-17.
  24. A. Dargas, *Pomorzan nie zabrakło*, Przegląd Zachodni nr 11-12, Londyn 1960, s. 13-15. Ten sam autor w artykule pt. „*Dorobek 25-lecia ZPZZ*” w Przeglądzie Zachodnim nr 11-12 z 1975 r., na stronie 12 datę jego powstania umieścił w 1944 r.
  25. W momencie powstania Związek liczył 702 członków. Dziesięć lat później, tj. w 1960 r., liczba członków wzrosła do 1260 osób, z czego 1021 skupionych było w centrali w Londynie.
  26. *Piętnastolecie ZPZZ*, Przegląd Zachodni nr 4, Londyn 1966, s. 18.
  27. *Deklaracja programowa ZPZZ*, Przegląd Zachodni nr 11-12, Londyn 1975, s. 5.
  28. Początkowo Związek posiadał delegaturę również w Szwajcarii. Dzięki stara-

- niom jej członków w marcu 1965 r. powstało w St. Gallen Koło ZPZZ. Zob. Powstanie Koła ZPZZ w Szwajcarii, Przegląd Zachodni nr 7, Londyn 1965, s. 22.
29. Archiwum Akt Nowych (AAN), Zespół Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich (TRZZ), sygn. 1278, Notatka w sprawie działalności Polonijnych Komitetów Obrony Ziem Zachodnich na terenie Stanów Zjednoczonych z 09.04.1959 r. Przyjęcie takiej opcji potwierdza również relacja Zygmunta Wygockiego, współzałożyciela PZZZ w Ameryce.
  30. A. Zaćmiński, Myśl zachodnia i formy jej upowszechniania... .
  31. Statut Polskiego Związku Ziem Zachodnich w Ameryce, Chicago 1968.
  32. Związek Polskich Ziem Zachodnich w Wielkiej Brytanii od marca 1951 r. był członkiem Zjednoczenia Polskiego, natomiast PZZZ w Ameryce działał w ramach Kongresu Polonii Amerykańskiej.
  33. Z życia organizacyjnego, Przegląd Zachodni nr 1-2, Londyn 1959, s. 31.34. Kazimierz Majewski ur. 22 listopada 1906 r. w Kcyni. W wieku 12 lat wraz z bratem (zginął w walkach) uczestniczył w Powstaniu Wielkopolskim. W okresie międzywojennym pracował jako pedagog w Trzemesznie. Po wybuchu II wojny światowej przez Węgry, Jugosławię, Włochy dotarł do Francji, a następnie Szkocji. Z inicjatywy M. Seydy został sekretarzem „Biuletynu Klubu Narodowego” (wydawanego się w latach 1942-1944). Był członkiem KPZZ, wiceprezesem Rady ZPZZ i pierwszym redaktorem „Przeglądu Zachodniego”. Oznaczony m.in. Krzyżem Kawalerskim Polonia Resituta. Zmarł 14 grudnia 1974 r. w Londynie. Zob. Nekrolog, Przegląd Zachodni nr 11-12, Londyn 1974, s. 21.
  35. S. Krause, Na dzień zwycięskiego powstania, Przegląd Zachodni nr 10-11, Londyn 1958, s. 1.
  36. Ibidem.
  37. Od stycznia 1951 r. do maja 1952 r. Związek wydawał „Biuletyn Informacyjny ZPZZ” będący swoistego rodzaju kontynuacją „Biuletynu Informacyjnego Klubu Polskich Ziem Zachodnich”. W maju zmieniono jego szatę zewnętrzną i nazwę, i od tego momentu „Przegląd Zachodni” jako miesięcznik ukazywał się do 1986 r. Szerzej na temat „Przeglądu Zachodniego” zob. A. Zaćmiński, Związek Polskich Ziem... , s. 52.
  38. K. Głabisz, Powstanie Wielkopolskie 1918/1919, Bellona nr 3-4 z 1958 r.
  39. Z. Wieliczka, Archiwa i historiografia Powstania Wielkopolskiego 1918/1919, Bellona nr 1 z 1958 r.
  40. Z życia organizacyjnego, Przegląd Zachodni nr 1, Londyn 1964, s. 22.
  41. W latach 1954-1972 we władzach polskich na uchodźstwie panował dualizm formalnoprawny. Szerzej zob. A. Urban, Kryzys prezydencki - kryzys legalizmu, w: Kierownictwo obozu niepodległościowego na obczyźnie 1945-1990. Praca zbiorowa. Redaktor A. Szkuta, Londyn 1996, s. 81-110; P. Ziętara, Rozłam w kierownictwie politycznym emigracji 1950-1972, w: Kierownictwo obozu niepodległościowego..., s. 38-79; R. Habielski, Kryzysy prezydenckie 1947 i 1954. Ich antecedencje i następstwa, w: Warszawa nad Tamizą. Z dziejów polskiej emigracji politycznej po II wojnie światowej. Pod redakcją A. Friszke, Warszawa 1994, s. 19-41.
  42. P. Hęciak, 48-ma rocznica Powstania Wielkopolskiego, Przegląd Zachodni nr 11-12, Londyn 1966, s. 7.

43. Z życia organizacji, Przegląd Zachodni nr 6, Londyn 1967, s. 22.
44. 50-lecie Powstania Wielkopolskiego, Przegląd Zachodni nr 5, Londyn 1967, s. 22.
45. Z. Grot, Historiografia Powstania Wielkopolskiego... , s. 27-35.
46. W. Wierzejewski współtwórca skautingu w Poznaniu. Jako twórca i komendant POW ZP, brał udział w przygotowaniach zbrojnych do Powstania Wielkopolskiego. Szerzej na temat jego działalności zob.: Z. Grot, Wincenty Wierzejewski (1889-1972) twórca poznańskiego skautingu i POW ZP, Przegląd Zachodni nr 12, Londyn 1978, s. 25.
47. W Londynie, Przegląd Zachodni nr 6, Londyn 1969, s. 11, 12 i 20.
48. Szczegółowo zob. Przegląd Zachodni nr 6, Londyn 1969, s. 27 i n.
49. Z życia organizacyjnego, Przegląd Zachodni nr 5, Londyn 1967, s. 21.
50. Pokłosie powstańcze na ziemi kanadyjskiej, Przegląd Zachodni nr 6, Londyn 1969, s. 10.
51. Z. Celichowski, Rocznica Zwycięskiego Powstania, Przegląd Zachodni nr 1, Londyn 1969, s. 8.
52. Rocznica Powstania Wielkopolskiego, Przegląd Zachodni nr 1-2, Londyn 1974, s. 26.
53. Zob. Przegląd Zachodni nr 12, Londyn 1978. Cały numer poświęcony został rocznicy Powstania Wielkopolskiego.
54. R. Plichta, Dobrze przygotowany obchód. Jak na Marianowie uczczono 45-lecie Powstania Wielkopolskiego, Dziennik Chicagowski z 25.01.1964 r., s. 12.
55. Uczczenie Powstania Wielkopolskiego i Śląskiego, Przegląd Zachodni nr 2, Londyn 1969, s. 12.
56. W toku chronologicznych wydarzeń, Lechita (Biuletyn Prasowy Polskiego Związku Ziem Zachodnich w Chicago), kwiecień 1979.
57. Zob. Uczczenie Powstania Wielkopolskiego..., s. 12.
58. Polski Związek Ziem Zachodnich uczcił bohaterów Powstań, Dziennik Związkowy z 26.01.1982 r.
59. Zob. m.in.: 10-lecie Polskiego Związku Ziem Zachodnich, Dziennik Chicagowski z 18.12.1965 r.; Obchody 20-lecia Polskiego Związku Ziem Zachodnich, Dziennik Związkowy z 8.12.1975 r.
60. Kronika Towarzyska, Lechita, Chicago październik 1981.
61. H. Bałdyk-Rybińska, Dyplomy Honorowe dla Powstańców Śląskich i Wielkopolskich, Przegląd Zachodni nr 1-2, Londyn 1975 s. 26 i 27.
62. Ibidem.
63. R. Plichta, op. cit.
64. Polski Związek Ziem Zachodnich uczcił Bohaterów Powstań, Dziennik Związkowy z 26.01.1982 r.
65. Z. Wygocki, Powstańcy wielkopolscy wobec komunizmu i walk o Lwów w 1919 r., Dziennik Związkowy (Zgoda) z 24.12.1966 r.
66. Z. Wygocki, Ostatnie zwycięskie powstanie przeciw Niemcom (W Rocznice Powstania Wielkopolskiego 1918/19, 27 grudnia 1918 r.) Dziennik Związkowy (Zgoda) z 18-19 grudnia 1987 r.
67. Relacje mjr. Jagodzińskiego opracował i opublikował K. Majewski w Przeglądzie Zachodnim nr 1 z 1964 r.
68. W. Wyskota Zakrzewski, Opanowanie Poznania w Powstaniu Wielkopolskim, Przegląd Zachodni nr 1-2, Londyn 1980 i nr 1-3, Londyn 1981.

69. J. Tafelski, Czy Wielkopolska była przygotowana w przełomowym momencie, Przegląd Zachodni nr 11-12, Londyn 1977, s. 3; tenże, Sześćdziesiąta Rocznica Powstania Wielkopolskiego, Przegląd Zachodni nr 12, Londyn 1978, s. 2; tenże, Powstanie Wielkopolskie 1918-1919, Przegląd Zachodni nr 4/6, Londyn 1982, s. 6; tenże, Powstanie Wielkopolskie 1918-1919, Przegląd Zachodni nr 1, Londyn 1984, s. 12.
70. S. Tomiak, Walki o Wolsztyn, Kopanicę i Babimost, Przegląd Zachodni nr 9, Londyn 1969, s. 6.
71. Zob. m.in.: A. Kossman, Gdy zabrzmiał złoty róg. Przegląd Zachodni nr 3-4, Londyn 1976 oraz nr 1-2 z 1977 r.; L. R. Luks, Pamiątki Powstania Wielkopolskiego w zbiorach muzealnych, Przegląd Zachodni nr 12, Londyn 1978, s. 21; tamże, Z. Grot, Wincenty Wierzejewski (1889-1972) twórca poznańskiego skautingu i POW ZP.
72. Z prac publikowanych na zachodzie korzystał m.in. Antoni Czubiński, Zdzisław Grot i Bogusław Polak.
73. W. Jacobson, Reakcja Pomorza na wybuch Powstania Wielkopolskiego, Przegląd Zachodni nr 10-11, Londyn 1958, s. 36.
74. W Brazylii w 1962 r. opublikował rozprawę pt. „Legends and truth about the Polish Insurrection”, natomiast w 1971 r. w San Paulo (maszynopis) pt. „Na pożegnanie. Uwagi, uzupełnienia i poprawki do historiografii Powstania Wielkopolskiego 1918-1919”.
75. Zob. m.in.: Z. Wygocki, 45-lecie Powstania Wielkopolskiego, Kwartalnik Polskiego Związku Ziem Zachodnich w Ameryce nr 3/4, Chicago 1963, s. 1.; Ignacy i Helena Paderewscy o poznańskim dniu grudniowym (w 52-gą rocznicę Powstania Wielkopolskiego), Przegląd Zachodni nr 1-2, Londyn 1971, s. 18; Najstarsze dokumenty warszawskie o wielkopolskich przygotowaniach do powstania, Przegląd Zachodni nr 1-2, Londyn 1979, s. 9; Nieznany list Naczelnego Rady Ludowej do Prezydenta Wilsona, Przegląd Zachodni nr 12, Londyn 1978, s. 12.
76. W 1939 r. zespół pracowników tego referatu wydał pierwszy i jedyny zeszyt pt. „Materiały do historii Powstania Wielkopolskiego”. W zbiorze tym znalazła się rozprawa Z. Wygockiego: „Zarys organizacji jednostek bojowych na terenie Grupy Zachodniej”.
77. J. Krawiec, Zygmunta Wygockiego fascynacja historią, Dziennik Związkowy (Zgoda) z 18-20.05.1990 r.; T. Bartkowiak, Złoty jubileusz historyka Powstania Wielkopolskiego, Głos Wielkopolski z 15.03.1988 r.
78. Z. Wygocki, Polonia Amerykańska a Powstanie Wielkopolskie, Dziennik Chicagowski z 20.01.1969 r.
79. Maszynopis rozprawy doktorskiej wysłany do drukarni uległ zniszczeniu w czasie działań wojennych.
80. Walne Zebranie członków Instytutu Zachodniego im. Zygmunta Wojciechowskiego, Przegląd Zachodni nr 3, Poznań 1989, s. 170.
81. Cyt. za A. Galos, Obchody rocznic historycznych w czasie I wojny światowej, Przegląd Zachodni nr 5/6, Poznań 1988, s. 80.
82. Powstanie Wielkopolskie. Odczyt mgr. Wygockiego w PUL, Dziennik Związkowy z 25.01.1958 r.